

ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Ցնորիս Պուրջելի»ի մէջ տպուած են մի շարք յօդուածներ, որոնք պատմականօրէն չատ լաւ պարզում են հայ-վրացական յարաբերութիւնները: Կարևոր համարելով երկու ազգերի համերաշխութիւնը, մենք ուզում ենք որ մեր ընթերցողները իմանան վրացիների դժգոհութեան բուն պատճառները հայերից, այդ նպատակին կարելի է հասնել պ. Կալամիրի ծանօթացնելով յօդուածների հետ:

«Մեր կարծիքը հայ-վրացական փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին արդէն յայտնել ենք: Հոգով և սրտով կողմնակից ենք համերաշխութեան համահաւասար իրաւունքներով: Կովկասեան ազգերի միութիւնը մենք ներկայացնում ենք որպէս լուսաւոր և ուժեղ ապագայ: Այս միութեան համար հարկաւոր է, որ որքան կարելի է բոլորս լինենք անկեղծ, ուսումնասիրենք այսօրուայ մեր անհամաձայնութեան պատճառները, որպէս զի ոչ միայն տեսնենք իրար, այլ և հասկանանք միմեանց:»

Վերջին ժամանակներս մեր հասարակութեան մէջ զարթնեց հետաքրքրութիւն դէպի հայերը՝ տպւում են նամակներ հայերի վերաբերմամբ, թարգմանւում են հայոց լրագիրներէ յօդուածները մեր փոխադարձ անհամաձայնութիւնների վերաբերեալ: Ամենքս էլ հետաքրքրւում ենք, թէ ի՞նչ են մտածում և ի՞նչ են գրում հայ գրողները մեր մասին: Սա լաւ նշան է և պիտի աշխատենք աւելի և աւելի մօտ ծանօթանալ հայ գրողների և հասարակութեան հետ: Մեր լրագիրները մեծ ծառայութիւն կը մատուցանեն վրացիութեան, և թէ աւելի մեծ աշխատանք և լուսարմատութիւն մտցնեն այն չարքաչ հարցերից մէկի մէջ որ մկրտուած է հայ—վրացական անուամբ: Այսպիսի փոխադարձ յարաբերութիւնների հարցեր եղել են և կան ամեն տեղ, որտեղ մի շրջանակի մէջ, մի հողի վրայ ապրում են այլ և այլ ազգութիւնների անդամները: Այս հարցը ոչ հնարած է և

աչ հեղինակած, այլ իսկական կեանքի հետեւաւորն է: Չենք կարող անցնել այս հարցի կողմով և մտածել՝ որ նա ինքն ըստ ինքեան կը լուծուի ինքն ըստ ինքեան երկրագնդիս վրայ ոչինչ չի շինուում և ամեն բանի մէջ հարկաւոր է մարդկային բանականութիւնը: Հայ-վրացական անհամաձայնութիւնը մեր կեանքի մայր հարցերիցն է և պիտի աշխատենք նրա համար, ինչպէս որ ուրիշ ցաւերի համար:

Մենք կամենում ենք այս յօդուածներով ծանօթացնել ընթերցողներին՝ թէ ինչպէս արտայայտուեց վրաց գրականութեան մէջ մեր և հայոց անհամաձայնութիւնը, ինչից առաջացաւ դա և ինչ հայեացք ունէին դրա մասին վրաց գրողները: Հետաքրքիր է գիտենանք թէ մի քանի հարցերը հիմա ծնունդան, թէ առաջուց էլ գոյութիւն ունէին և կամ մի քանի գրողներ ինչպէս էին նայում հայ-վրացական անհամաձայնութեան վրայ: Եթէ որեւէ մէկը նրանցից փոխեց իր կարծիքը՝ «ինչից առաջացաւ դա: Օրինակի համար, կարծում ենք որ Թիֆլիսի ընտրութիւնների մրցութիւնը սկսուել է վերջին տաս տարուայ ընթացքում, այն ինչ ինչպէս երևում է քսան և հինգ տարուց առաջ էլ կատաղի կոխ ևն մղելիս եղել իրար դէմ վրացիք և հայերը:

Վրաց մամուլի հայրն է Սերգէյ Մեսխին և մենք էլ կը սկսենք նրա «Դրօէրանից» *):

«Դրօէրան» տեսնում էր վրաց-հայկական անհամաձայնութիւնը Գարթ-կախէթի գիւղերում տնտեսական հողի վրայ, Թիֆլիսում քաղաքային ինքնավարութեան մէջ, տեսնում էր նաեւ զուտ ազգային շահերի ընդհարումն (լեզու, վրացի կաթոլիկներ և այլն), տեսնում էր վրացիների նեղուիլը հայերից, բայց հաւատում էր որ այս անհամաձայնութիւնը կ'անցնէ, որ ամբողջ հայ ազգը չէ մեզ նեղողը և քարոզում էր փոխադարձ յարգանք և միութիւն:

*) «Դրօէրան» հիմնուել է 1866 թ. մարտի 4-ին. նրա հրատարակիչը մինչև 1882 թիւը եղել է Ստ. Մելիքիշվիլի խմբագիրը, մինչև 1869 թ.—Գ. Մերեթելին: Այս տարւանից մինչև 1883 թ. մայիսը—Ս. Մեսխին: 1873 մինչև 74 թիւը Ս. Մեսխին արտասահմանումն էր և լրագրի ժամանակագր խմբագիրն էր Կիր. Արթրիանիդզէ (թէպէտ և Ս. Մեսխին աշխատակցում էր և այդ ժամանակ դրօից)—1883 թ. մայիսի 9-ից լրագիրը ղեկավարում է Ն. Մաշարեի-ից, որն և շուտով դառաւ նրա խմբագիրը և լեկատար տէրը: «Դրօէրան» փակուեց կառավարչական կարգադրութեամբ: Նրա վերջին ՆՁ-ը լոյս տեսաւ 1885 թ. սեպտեմբերի 14-ին: «Դրօէրան» առաջ լոյս էր տեսնում շաբաթը մի անգամ: 1875 թուից շաբաթը երեք անգամ, իսկ 1877-թուին նա դառաւ ամենօրեայ: 1880—1881 թ. «Դրօէրան» և «Կիւրիա» լրագիրները մէկ խմբագրութիւն ունէին:

Առաջին նամակ հայերի դէմ տպուեց լրագրի 1870 թուի № 22-ում, որ վերաբերում է հայ վաճառականների սնտեսապէս ուժեղանալուն Քարթլինայի մէջ... «Ատրկութիւնը վերջացաւ և հիմա յուսալի է որ այստեղի կալուածների մեծ մասը կանցնի պրիկազի և հայոց ձեռքը: Պիտի տեսնէք՝ թէ որքան օգուտ են տալիս նրանք պարտապաններին: Հրէաները և հայերը քիչ է մնում որ քերթեն բոլոր վրացիներին: Յաճախ պատահում է, որ սոկոսները երկու անգամ գերակշռում են պարտք տուած փողին»: Այս նամակը ուղարկուած է Քարթլի գիւղից: Այս տեղից սկսած այսպիսի բողոքներ հայերի վերաբերմամբ սովորական երեւոյթ են կազմում մեր լրագրութեան մէջ: 1871 թուականի № 38-ում Աղնախից գրում են, որ նրանց վաշխառուները մի թուամանի վրայ տարեկան 12-ից մինչև 24 բուլլի տոկոս են վերցնում: Գիւղացիների կարողութիւնը անցնում է վաճառականների ձեռքը, մեծ պարտք կայ նաև իշխան աղնուականների կալուածների վրայ: 1872 № 15-ում նկարագրուած է հայ վաճառականի խորամանկութիւններից մէկ օրինակ՝ մի գիւղացի պարտք է վերցրել հայից, այնուհետև վարձուել է ուրիշ մօտ, ծառայել է, հաւաքել է փող, յետոյ տուն վերադառնալիս ճանապարհին հանդիպել է պարտատէր հային, վճարում է նրա պարտքը, բայց մուրհակը յետ չի ստանում նրանից, քանի որ վաճառականը յայտնում է նրան որ չի վերցրել իր հետ, ուստի նա կարող է յետոյ գնալ նրա մօտ և ստանալ մուրհակը, բայց «յետոյ» նրան չի տալիս այդ մուրհակը, որ յանձնում է պարտատէր վրացուն այն ժամանակ, երբոր երկրորդ անգամ ստանում է դրանից իր պարտքը: Թղթակիցը վերջացնում է այս նամակը նրանով՝ որ վրացի գիւղացին միշտ նեղութիւն կը կրի, քանի որ հայերը տիրապետում են: 1874 թուի մի №-ում կարդում ենք՝ «Գիւղական լրագիրը իմացել է որ Քիզիզի մէջ ամբողջ գիւղի կալուածները անցեալ են մի վաճառականի ձեռքը: Ամբողջ վրաստանում շատ է տարածուած որ հող-կալուածները, ինչպէս ազնուականների, նոյնպէս էլ գիւղացիների անցնում են վաճառականների ձեռք: Եթէ այս բանը գլուխ պահելով և ուրիշ միջոցներով (գիւղական բանկեր գիւղատնտեսական դպրոցներ) չը կանգնեցնենք, մի գեղեցիկ օր կը տեսնենք մեզ աղքատացած, իսկ մեր հող ու կալուածքը վաճառականների և փողով հարուստ ալլազգիների ձեռքին»:

Ահա էլի մի պատկեր, կը գայ հայ վաճառականը գիւղ. կը գտնի սանահայր, կը սկսի գիւղացու հետ այլ և այլ բաներից խօսել, գովել նրան, խաբելով կը ծախէ նրան ապրանք (մեծ մասամբ փթած և անպէտք) նիսիա, յետոյ կը գայ կալի ժամանակ, որ-

պէտքի ստանայ իր նիւթան և այժմ էլ կը խաբի գիւղացուն քաշի ու չափի մէջ։ Ամբողջ արդիւնաբերութիւնը անցնում է հայի ձեռքը, գիւղացուն ոչինչ չի մնում։ Ինչ այդի որ կը հաւանի վաճառականը, կը ծանօթանայ նրա տիրոջ հետ, կը բարեկամանայ, յետոյ գրեւով կը վերցնէ նրա այգին, առկա առկոսի վրայ կը գայ և ի վերջոյ կ'աննի այգին (Երուսաղէմ 1875 թ. № 68), Վեր արդիւնաբերութիւնը ստանալինն է, յաճախ կը լսէր գիւղացուց, գրում են 1875 թ. № 91-ում, որտեղ կը համադուէր, եթէ հանդիպէր գիւղում հնձի ժամանակ, հէնց կը սկըսուի թէ չէ հունձը, կը վերցնեն իրանց գլուխը վաճառականները և մինչև հացի կայսեր հարկւրներով թրև կը գան գիւղից գիւղ, կը կանգնեն գիւղացու գոմեր և զոռով փաթաթում են նրա շնքին փթած և բնկած ապրանքը իր սովորական դնից երեք անգամ թանկ։ Քիզիդի մէջ, որտեղ կան լաւ արօտաւեղեր, այգիներ և մարգագետիններ, բոլորը սղնախեցի հայերի ձեռքին է—կարդում ենք 1877 թ. № 225-ում։

Այս մէջ բերած լուրերը բոլորովին բաւական են, որպէս զի ներկայացնենք մեզ մեր գիւղացիների գրութիւնը։ Գիւղացու տնտեսական պայմանները այնպէս են, որ նա սահալում է զիմել վաճառական միջնորդին, որպէս հում նիւթ առնողին և ապրանք վճարողին և վաճառական-բանկեր-փախտութիւն, որ նրան վճարել է տալիս 100—200⁰/₀ Գիւղացին, ինչպէս նաեւ աղնուականն ու իշխանը՝ լաւ են տեսնում, թէ ինչպէս իրանք կորչում են և նեղում են վաճառականից և, բնականաբար, նրանց մէջ ծնւում է առելութիւն, թշնամութիւն և զգուսնք դէպի այդ վաճառականը, նա մանաւանդ որ նա պատկանում է այլ ցեղի։ Արդարութիւնը պահանջում է յիշել և այն որ թրդ-թակիրները յիշատակում են որ վաճառականները միայն հայերից չեն, նրանց մէջ կան նաեւ վրացիներ, հրէաներ, ասում են որ վաճառականները մեզ աղքատացրին, բայց այդ երևույթի մէջ չեն մեղադրում միայն հայ վաճառականին։ Մի թրդ-թակիր հայ վաճառականին նախապաշտելուց յետոյ աւելացնում է, որ նա զրանով չի ուզում դիպչել աղղութիւններին, և չի ուզում հաստատել, որ անարդարութիւնը, անկիրթ ժողովրդին կողոպտելը, անխղճութիւնը և անկարգութիւնը միայն հայերիցն է։ Քիզիդի մէջ չատ հայերի մեծ մասը համուստով, խղճով և ճշմարտութեան հետեւող է (1877 թ. № 225)։ Բայց սա ի հարկէ չի փոխում ընդհանուր պատկերը, գիւղի մէջ փախտութիւն-վաճառականը՝ հայն է և այդ բանը կրկնակի աննորմալ է (անբնական) դարձնում գրութիւնը։

Ինչպէս է նայում ինքը խմբագրութիւնը հայ վաճառա-

կաննների կողմից մեր գիւղերի այսպէս ներդրուելուն նա տեսնում էր միայն վաճառականին և ոչ հային: Մի առաջնորդողի մէջ (1871 թ. № 4) որի վերնագիրն է «Մեր չքաւորութիւնը», և գրաւուած է Բիզիլից ուղարկուած թղթակցութեան առթիւ, կարդում ենք. «Միթէ միան Բիզիլիումն ենք վրայիքս այսպիսի նաղ դրութեան մէջ ընկած: Ամեն տեղ, Քարթլի, Իմէրէթի, Սամեգրէլոյի, Գուրիայի և այլն տեղեր, որտեղ որ կանք վրայիքս, ամեն տեղ յատկապէս գիւղացին աղքատ է և տնտնիկ: Այս գիւղացիներէր ամեն մէկը իր կարեաց չափ աշխատում է իր ոյժը և ջանքերը գործ դնել հողի, վազի մշակութեան վրայ, բայց երեւում են այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք առանց խղճահարուելու օգտուում են նրանց աշխատանքից: «Այսպէս է, շարունակում է նա, նաեւ լուսաւոր երկրներում, ինչպէս, օր. Անգլիայում, բայց այնտեղ կառավարութիւնը մշակում է աղքատ ժողովրդի օգտին օրէնքներ, հասարակութիւնը ամեն կողմից դրանց աջակցում է. լուսաւորութեանը հազար տեսակ միջոցներ են դառնում աղքատ մշակների համար, իրանք մշակներն էլ մօտենում են իրաք, կազմում են այլ և այլ ընկերութիւններ, աշխատում են միասին և ձեռք են մեկնում իրար: Երկրորդ առաջնորդողի մէջ (1873 թ. № 11), որի տակ ստորագրուած է Ս. Մ. (Ս. Մեսիսի) ասում է, որ—մեր գիւղացիների կաշքերի կէսը յատկապէս կախէթում և Քարթլիում վաճառականների մօտ գրաւ են և եթէ մի որեւէ միջոցի չը դիմենք, ամբողջապէս կ'անցնեն նրանց ձեռքը, որ մեր վատ անտեսական դրութեան պատճառը միայն մեր կողմի վաճառականները չեն, բայց միեւնոյն ժամանակ Վրաստանի տնտեսապէս ընկնելուն պակաս չեն նպաստել նրանք, որ այնպիսի դրութեան դէմ միակ միջոցն է ժողովրդի լուսաւորութիւնը, ինքնաճանաչութիւնը, նրա աշխատանքի լաւ պայմանների մէջ դնելը, և այլն:—Այս երեւոյթի մասին խօսեց նաեւ Գ. Ակակի (1874 թ. № 450) և մեր ձեռքից մեծ կալուածների ընկնելու պատճառը վերագրեց մեր մշակութիւն չը դիտենալուն և աշխատանքից փախչելուն. «Այսպիսի դրութեան մէջ, եթէ հայերը իրար եղբայրաբար ձեռք մեկնեն, օգնեն իրար և ոչ թէ իրանց սեփականը կորցնեն, այլ մեր կորցրածն էլ փրկուեն, միթէ դրա համար պիտի մեղադրենք նրանց»: Նոյն հոգով է գրում (1870 թ. № 24—Փետրտուն) նաեւ Գորիսիլի (Գ. Ծերեթեկի) մեր Փփուշ ինքնասիրութիւնը և փողերի անհայել վաճառելն է պատճառ, որ այսօր Քարթլ—Կախէթի հող-կալուածքը հայոց ձեռքն է ընկած: Նոյն Գ. Ծերեթեկին *) գրում է

*) Գ. Ծերեթեկիի մասին մենք կը խօսենք մի այլ անգամ: Այստեղ կը նկատենք միայն, որ Գ. Ծերեթեկին ընդհանրապէս պօլիտիկ—բօման-

իր վիճակը և մեր ժամանակի մէջ (Դր. 1879, № 13-16). Եւթնամյակը որ այսօր մեր երկրում չը կայ հայր, հաստատեցած պիտի լինենք որ նրանց տեղ կը լինէր վրացի վաճառականը, որ կը վարուէր ուղիղ այնպէս, ինչպէս այսօր վարում են հայ վաճառականները... Այստեղ հայութիւնը մէջ բերելու չէ, առևտուրի կարգը մէկ է ամեն տեղ, Զարչիմանի գէմ մէկ միջոց կայ—ամենք պիտի աջակցենք աշխատող ժողովրդին, շատացնենք բանկերը, հարկաւոր փողը գտնենք նրանց համար, որպէսզի մի երկու բուրջու համար միկիտանը իր ձեռքը չը գցի ամբողջ տարուայ աշխատանքը և այլն... Բայց որովհէտ ուղիղ է դատում Վրոգէրան, որ հայ վաճառականների գէմ պիտի կռուենք աշխատանքով, լուսաւորութեով, անտեսարար ու մեղանալով և ոչ թէ աղաղակներով և պոլիցիական միջոցներով, բայց նա պարզ ներկայացրած և պատկերացրած չունէր այն վնասը, որ առաջ էր գալիս և առաջ է գալիս այժմ մեզ համար ոչ միայն լոկ վաճառականից, այլ նալ վաճառականից, եթէ ընդհանրապէս վնասարեւ է և վատ, որ մեր գիւղացին աւարդարօրէն նեղուի շարչից, ևս առաւել վնասարեւ ու կործանիչ է, որ մեր գիւղացու կայրը. (նաեւ աղետական-իշխանների) օտար վաճառականի ձեռքը անցնի, քանի որ այդ գէպքում ազգի—մի մասի կարողութիւնը ոչ թէ անցնում է նրա միւս մասի ձեռքը, այլ բոլորովին կորչում է այդ ազգի համար. Ով է մեղաւոր, կամ ում մեղքն է, հարցը դրանում չէ, եթէ ուզում էք իմանալ, այստեղ երկու կողմն էլ մեղաւոր են. Այն երեսոյթի համար, որի անունն է վաշխառութիւն կամ գիւղացուն վաշխառուից նեղուիլը, հարկաւոր է երկու էլէմենտ—վաշխառու, շարչի—փող և ապրանք տուողը և ծախողը մի կողմից և փող ստացողը միւս կողմից. Այս հանգամանքում երկուսն էլ մեղաւոր են. Բայց բանը նրանում է որ երեսոյթը տեսնենք լաւ և զգանք՝ թէ սրբան նա վնասարեւ է. Մեր մեղքն է թէ ոչ՝ այդ չը գիտենք. գիտենք միայն որ նեղուիլ կայ և նեղուածները մենք ենք. Վրոգէրան չէր տեսնում, չէր տեսնում սկզբում (յետոյ տեսաւ), որ մեր լուսաւորութիւնը առաջ չէր գնում ուղիղ ճամբով, քանի որ վաճառականութիւնը և արհեստները այլ ազգի ձեռքին է. Այստեղ չը պիտի լինի որեւէ ատելութեամբ.

տիկ էր, ուզում էր տեսնել այն, ինչ որ ցանկալի էր և ինչ որ դեռ գոյութիւն չունէր. Սրանով մենք չենք ուզում ստուեր պցել հանգուցեալ գրողի և հասարակական գործիչի տնտան վրայ. Ով որ փոքր ինչ գտնէր ժամանակ չէ, նա ոչինչի չի հաւատում, Գ. Ներսիսեանը զլխաւոր արժանատրութիւններից մէկը այն էր, որ որպէս իդէալիստ խորապէս հաւատում էր բարեկաւ ասպարային.

թիւն կամ չը հասկացած թշնամութիւն, այլադղի վերաբերմամբ, թէկուզ նա լինի հայ կամ թաթար: Մեզ համար վնասարեւելի է որ Քարթլ-Վախէթի գիւղերի և քաղաքների մէջ վաճառականներն օտար տոհմերից են և այսպիսի դրութիւնը պիտի հեռացնենք մեր գլխից: Միթէ նրան հակառակ կը լինի մէկը:

Բայց միթէ տեսաւ «Դրօշերան» որ հայ վաճառականների լուսաւորութիւնը վատ էր մեզ համար, որ մեր ձեռքից կալուածների հեռանալը և հայ վաճառականի ձեռք անցնելը, որ առաջ չարչի էր և վաշխառու, յետոյ վաճառական, արհեստաւոր, արտադրող և որ յետոյ փոխուէր և դարձեալ պիտի փոխուի եւրոպական բուրժուազիայի, միթէ այս բոլորը նման չէ այն առածին «ընկաւ թիքէն» իր ամանի մէջը:

Վերին աստիճանի հետաքրքիր է հայ գրողների կարծիքը այս երեւոյթի մասին: Ահա թէ ինչ էր գրում «Մշակը» 1873 թ. («Դրօշերան» 1873 թ. № 23). «Մենք յաճախ լսում ենք գանգատ, որ տոկոսով փող տուող հայը շատ է նեղում և աղքատացնում գիւղացիներին, ինչպէս վրացի, նոյնպէս էլ հայ»: Այս հարցի մասին միշտ տպւում են յօդուածներ, նամակներ և մանր մունր լուրեր ինչպէս «Մշակի», նոյնպէս և վրաց «Դրօշերան» մէջ: Երկու լրագիրն էլ տնտեսական տեսակէտից էին նայում այս ցաւալի երեւոյթի վրայ: Չէր էլ կարելի այս երեւոյթը այլ տեսակէտով քննել: Ծնչու, տոկոսով փող տուողներ ամեն տեղ էլ կան: Հայերի մէջ այս բնութիւնն հակառակ գործին շատերը չեն հետեւում: Կովկասի մէջ ապրում են բաւական թուով աշխատանք սիրող և արհեստաւոր հայեր: Որովհետեւ մի քանի հայեր սկսել են ժողովրդին աղքատացնող այս գործը, հաւատացած ենք որ ամբողջ հայութեան ոչ ոք չի վատարմանելու: «Բայց այս մէկը հարցնենք, կարող է արդեօք այս բանը հասկանալ հասարակ ժողովուրդը, նեղում, աղքատ, տգէտ և աշխատատէր գիւղացին: Քերթողին գիւղացին իր երկիւղալի թշնամին է համարում. իր այս թշնամին մեծ մասամբ լինում է հայ վաճառականը: Այսպիսով փող տոկոսով տուողը միշտ հայն է... Այստեղից վրացի գիւղացին համոզւում է որ ամբողջ հայ ազգը բաղկացած է նրա պարտատէրի նման մարդկանցից... Մեր հայրենակիցներից մի քանիսը իրանց կեղեքիչ վարմունքով ոչ միայն հեռացնում են մեղանից վրաց գիւղացու ժողովրդի համակրութիւնը, այլ և ծնեցնում են նրա մէջ բոլորովին հակառակ դրացմունք: Այս մարդիկ վրաց ժողովրդի սրտի մէջ ցանում են թշնամական վերաբերմունք դէպի հայ ժողովուրդ, այն ժամանակը երբ այդ երկու ժողովուրդը ունի ընդհանուր շահեր»: Ի վերջոյ լրագիրը բերում է այն հա-

յնքի կարծիքը որոնք առում են—ով է մեղաւոր. որ այն ժողովուրդները, որոնց մէջ ապրում են հայերը, նրանցից թոյլ են, ծոյլ են, այնպէս որ հնչառութեամբ կեղեքում են հայերից. — բերելով այս կարծիքը հարցնում է. «Ինչո՞ւ միթէ դա ուղիղ է, միթէ խելոք մարդու և ընդամանակ ժողովրդին վայել է իր ընդունակութիւնը և այժմ ի շարք գործ դնելը»:

Պարզ է. որ «Մշակը» վերին առաինանի միակողմանի է նայում գործին: Այստեղ միայն մի բանի հայեր չեն գործում, այստեղ միայն անտեսական հարց չէ. այլ այստեղ ազգային հարց է անտեսական հարցի վրայ ²⁾:

²⁾ Յարուածի այս մասն էր ապուել դեռ, բայց «Դվերիան» չէր ապուելով նրա փերիանայուն լայնարարից, որ «Գրականութեան» առաջ էլ վրաց գրականութեան մէջ խաբեր լինում էին հայոց մասին: «Մէկ ցույց առէ՛ք» հարցնում է նրան «Յետքիս Պարցելի» № 1833, «Ո՞ր պրեսայի մէջ, որ խմբագիրներն էին գրում հայերի մասին և այն էլ օտա գրում: Մինչև «Գրական» գոյութիւն ունէր» — «Սարաբիվիյա» գաղեթի (Վրաստանի լրագիր) 1817-20 թուակ. Այժմ այդ լրագրից մնացել է միայն մի համար, որը իր մէջ պարունակում է լայնարարութիւնների, տեղեկութիւնների Պետրոս մեծի մասին և մանր լուրերի, «Քարթուլի գաղեթի» (վրացերէն լրագիր) (1820—1821 թ. լրագրից զիխտորայկա նշանակում էր պաշտանական կարգադրութիւնների համար), «Տփիլիսիս Անգլերանի» (Тифлисскія вѣдомости) (1830 թուին) մինչև մեղ հասել է աստեղերորդ համարը: Դուրս էր գալիս շարաբը մի անգամ, ապում էր հին լեզուով, «Մախարբի» (Աւետարներ, որոնք մասին ոչինչ չէր գիտէր (այս տեղեկութիւններ հանում են «Դվերիայի» աշխատակից Գր. Արիշիձէի բաշխիւից «Періодич. початъ на Кабказъ» 1901):

Ինդրում ենք լրագրի լրագրին տակ. այս հրատարակութիւններից «Դ» մէջն էր գրում հայերի մասին: Ամ գուցէ շատ էր գրում հայերի մասին զիգաւնտեսական լրագիր «Գոթնիս Դեղա» (գոթնի մայր, 1861—1876 թ.) կամ «Սարաբիվիյա մամարէ» (Вестникъ Грѣалъ-1863 թ.) այս ժուրնայի մէջ մենք հանդիպեցինք Ի. Օբրոմենկիչիյի մի նամակի հալ լեզուի և լուսատարութեան լուսաջողիմութեան մասին, որի մէջ միայն լարգանք է արտայայտում զէպի հայերը), կամ գուցէ «Յիսկարի» մէջ (Արշալույս-1852-75 թ.), որ զիխտորայկա գրական մասից և լուսա միայն թարգմանութիւններից էր կազմուած: «Յիսկարի» մէջ կալ մի նամակ հայերի կամ ինչպէս «Յիսկարի»-ն է ասում «մեր եղբայրակիցների» պատմութեան մասին, լարգանքով գրում, կամ գուցէ «Սարաբիվ. Սասուլիյա մախարբիլին» էր (Վրաստանի հոգեւոր աւետարներ) մի բան գրում հայերի մասին:

Մենք ապասում ենք փորձում և զիտցող լրագրի պատասխանին, բայց առաջուց էլ զիտենք լրագրի պատասխանը, այնպէս, ինչպէս զիտենք որ ձերացած «Դվերիաններ» չէր գիտեն որ գրական ժողովածու՝ դեռ ևս պրեսայ չէ, որ պարբերական մամուլի համար անպայման հարկատու է բաղաւական էլեմենտը: Այսպէս էր միայն «Գրական» մէջ և այդ լրագրից է սկսում վրաց պարբերական մամուլը:

Ինչպէս յայտնի է, քաղաքային ինքնավարութիւնը մըտցրին մեղանում 1874 թուին Մինչեւ այդ ժամանակ մի քանի տարի գոյութիւն ունէին հին համայնական կարգեր, Ամեն մի համայնք և ամեն մի դասակարգ ընտրում էր իր ներկայացուցիչին: Այդ դասակարգերը գործերից մի քանիսը վարում էին ջուկ-ջուկ, իսկ մի քանիսը միասին: 1866 թուին Թիֆլիսում տեղի ունեցաւ այս ձևի ընտրութիւնները, առաջին դասակարգի՝ այսինքն ժառանգական ազնուականների ներկայացուցիչներ, ընտրուեցան մեծ մասամբ վրացիք. երկրորդ դասակարգի (անձնական-ազնուական և ժառանգական պատուաւոր քաղաքացի) ներկայացուցիչները միայն երկուս թէ երեքը վրացիք էին, երրորդ դասակարգի (մոքալաքի-անձնական պատուաւոր քաղաքացի) ներկայացուցիչները ոչ մէկը վրացի չէր: Չէր ընտրուած վրացի նաեւ չորրորդ դասակարգի (Թիֆլիսի բնակիչներ, որոնք չունէին անշարժ կալք, բայց առեւտուր էին անում կամ արհեստաւոր էին) ներկայացուցիչների մէջ: Պիտի նկատենք և այն, որ ամեն մի դասակարգ ընտրում էր իր կողմից 25 ներկայացուցիչ: Քաղաքագլուխ ընտրուեց նոյնպէս հայ:

1870 թուի քաղաքային կանոնադրութեան գորութեամբ ընտրողները ձայնաւոր էին ընտրում երեք տեսակ. Թիֆլիսում ամեն մի տեսակը ընտրում էր 24 ձայնաւոր: 1874 թուին Թիֆլիսում քաղաքային ընտրութիւնների առաջին կարգում ընտրուեցան միայն երեք վրացի (ընդամենը ներկայ էին 32 ընտրողներ), երկրորդ կարգում 2 վրացի (ներկայ էին 150 ընտրողներ), երրորդ կարգում—2 վրացի (350 ընտրողներ): Թեկնածուներ էին քաղաքագլխի համար՝ Թումանով, իմանջիեւ և Մամայով: Ընտրուեց առաջինը: 1875 թուին Թումանովի տեղը ընտրուեց Դմիտրի Դիփիանից (նրա հակառակորդների թեկնածուն էր Երեմեա Արծրունին): 1878 թուին առաջին կարգից ընտրուեց մի վրացի, 3—4 այլազգից, մնացածը հայեր էին (ընդամենը ներկայ էին 32 ընտրողներ). երկրորդ կարգից—3 վրացի, 3 այլազգից, մնացածը հայ (ներկայ էին 57 ընտրողներ), երրորդ կարգից—6 վրացի, մնացածը հայեր էին: Քաղաքագլխութեան թեկնածուներն էին՝ Դ. Դիփիանի, Բէհրուխով, Սոջամիսասով, Չուբալով, Թամաշեւ և Դորդանով: Ընտրեցին Դորդանովին, բայց երրորդ նա հրաժարուեց, նրա տեղը ընտրուեց Մատինով:

1883 թուին առաջին կարգից ընտրուեցին 2 վրացի, 2-ը այլազգից, մնացածը հայ էին (ներկայ էին ընդամեն 31 ընտրող), երկրորդ կարգից—3 վրացի, 4-ը այլազգից մնա-

ցածը հայ (ներկայ էին 96 ընտրողներ), նորոգող կարգից 4 վրացի — 2-ը այլազգից, մնացածը հայ, Բազաբազուխ ընտրեցին Թումանովին։

Այսպիսի ընտրութիւններ տեղի ունեցան Վրոէրասի գոյութեան ժամանակ։ Ինչպէս էր նայում լրագրիւր այս ընտրութիւններին։ 1866 թուականի գույշէ ստատիկ սահմանափակուած քաղաքային ինքնավարութիւնը ոչ ոքին չէր հնարաքրքրում և ոչ որ ուշադրութիւն չէր դարձնում թէ ընտրուողը ով կը լինէր՝ վրացի, հայ թէ ուրիշ։ Հայերը շատ էին և ընտրում էին ինքն քառ ինքեան իրանցից, հետու մնալով ամեն անտակ ազգութիւնայիցս Վրոէրասն ոչինչ չի ասում։

Բոլորովին այլ են 1874 թուի ընտրութիւնները։ Բացուեցաւ գործունէութեան լայն սապարէզ։ Ոմանց պատուասիրութիւնն էր գրաւում զէպի այս սապարէզը, ոմանց էլ հասարակական գործունէութիւնը։ Վրացիք էլ ցանկացան քաղաքի ինքնավարութեան մէջ մասն ունենալ։ մտնեցան, բայց տեսան որ հայերը, որոնք վրացերէն էին խօսում և որոնք առաջ նայում էին հայերի վրայ, ինչպէս իրանց եղբայրների և իրանց գլուխը կիսով չափ վրացի էին համարում,— դարձեալ տեղի (գույշէ ակամայ) իւրայինների կողմը բռնեցին, ընտրեցին հայերին, սեւազնեղով վրացիներին։

Վրացիութիւնը շատ տխրեց հայերի վարմունքից, նա մասնաւոր այն պատճառով, որ վրացիք այդ բանին չէին սպասում «Մեր քաղաքում մեզ սեւացրին», ասում էին նրանք զատուութեամբ և կամայ ակամայ ուշադրութիւն էին դարձնում իրանց զրութեան վրայ։ Տեսան որ միայն «Չգինորա» (մերուձերութիւն) բաւական չէ, այլ և հարկաւոր է ուս ամբացնելու համար նիւթական հիւք (հող)։ Հարկաւոր էր որ վրացիք շատ լինէին և նիւթականապէս ապահովուած Թիֆլիսում։ Տեսան, որ Թիֆլիսը՝ անունով վրացիներինն է, բայց իրապէս նա ուրիշին է։ Ա. Մեսխին հետեւեալ մեղանխօյիական նամակն է գրում ընտրութիւններից յետոյ («Դր.» 1874 թ. № 29—նոյեմբեր)։ «Որքան էլ տխրելու լինի իսկական վրացին (եթէ միայն մի տեղ կարելի լինի գտնել «իսկական վրացուն»,—ինչքան էլ տխրելիս լինի, բայց և այնպէս պէտք է խոստովանած, որ մի ժամանակ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը—այսօր դարձել է հայերի սեփականութիւն։ Այսօրուայ Թիֆլիսի բնակիչների կէտը հայերն են։ Վաճառականութիւնը, առևտուրը նրանց ձեռքին է, քաղաքի հողը նրանցն է, այդ հողի վրայ կառուցած շէնքերն էլ համարեա բոլորն էլ հայերինն են։ Գույշէ պատահէր մի տեղ մէկ կամ մի քանի իմերելի կամ մինգրելի և այն էլ

ծառայողները, մանրավաճառների կամ տան տէրերի մէջ, թէ չէ մնացած վաճառականութիւնը և «մեր» քաղաքի կարողութիւնը բոլորը հայերի ձեռքին է»:

«Մի խօսքով հայերը, բաւականին ուժեղ ճանկերով են կպել քաղաքին և, առայժմ տէր են և վարում են նրա բոլոր գործերը: Եթէ այս երեւոյթը ի նկատի ունենանք, այն ժամանակ լաւ կը ըմբռնենք, թէ ում պէտք է ընտրէր քաղաքը իր գործերը վարելու և կարգադրելու համար: 72 քաղաքային դեպուտատների մէջ միայն երեքը թէ չորսը վրացի են, կարծեմ մէկ թէ երկուսը—առու և մէկն էլ գերմանացի, մնացածը—բոլորը հայեր են: Այս երեւոյթը շատ հեշտ հասկանալի է: Մանր և խոշոր վաճառականները, շատ թէ քիչ հարկ վճարողները, բոլորը հայեր են եւ նոյա էլ իրանց ծանօթ եղբայր մարդկանց, իրանց հաւատակից եւ արհեստակից մարդկանց ընտրեցին քաղաքային խորհրդում իրաւասու՝ իրանց շահերը պաշտպանելու համար: Սրա մէջ ոչինչ զարմանալու բան չը կայ: Բայց այս ընտրութիւնների հետեւանքը, կարծեմ արժէ, որ նրա մասին վրացի մարդը փոքր ինչ մտածէ»... Այն ինչ ընտրութիւններից առաջ Ս. Մեսխիին միայն խորհուրդ էր տալիս ընտրողներին ընտրել այնպիսի մարդկանց, որոնց հետաքրքրեցնում է հասարակական գործը և որոնց սիրտը ցաւում է հասարակական բարեկեցութեան համար *) և կը նշանակէ, որ բաւական չէ՝ որ միայն լաւ մարդիկ ընտրուին, այլ և հարկաւոր են լաւ վրացիներ: Մենք վերեւ ընդգծեցինք Ս. Մեսխիի մէկ դարձուածքը որտեղ նա ասում էր՝ թէ բոլորովին բնական էր որ հայերը իւրայիններին ընտրեցին: Սա ուշադրութեան արժանի է, նամանաւանդ, որ այն ժամանակ դեռ եւս լրացիրների կողմից չէր սկսուած ագիտացիա, դեռ եւս լրացիրները չէին ստեղծել «հայ-վրացական հարցը», ինչպէս կարծում են այդ մի քանիսը: Հայերը ղեկավարւում էին (այնպէս, ինչպէս վրացիք) բնական ազգային զգացմունքներով: Այս բնականօրէն իրար ձգտելն է մեր և հայերի ընդհարման, այն առաջին աղբիւրը, որին դժբախտաբար չեն նկատում շատերը:

Ամենից շատ բարկացրին հայերը Ակակիին, որը հետեւեալ սուր խօսքերը գրեց նրանց հասցէին. («Դր.» 1875 թ. 7) «... Այս խօսքերով մենք այն ենք ապացուցանում, որ եթէ մենք՝

*) «Մշակ»-ն էլ խորհուրդ էր տալիս լատկապէս երրորդ կարգի ընտրողներին «Գուք չքաւոր էք, ասում էր նա, ընտրեցէք ձեր միջից այնպիսիներին, որոնք մտնեն ձեր դրութեան մէջ»:

վրա՝ իբրև մեր անշնորհքութեան և անփութութեան շնորհիւ կորցնելու լինենք մի բան, աւելի լաւ է, որ այդ կորուստը էլի մեր կըրտարակից հայերը ձեռք գցեն և ոչ թէ օտարները, բայց որանով ասել չէի ուզում որ հայերը կապեն մեր ձեռն ու տար, շարժուելու կարողութիւն չը տան, մինչեւ մեր բերանից իսկն մեր պատառը, Բայց զժրատաւարաւ հայերի կողմից այս վերջին գործողութիւնը երեւան է գալիս կամաց-կամաց... Այս կըրտկացութեանը հասցրեց մեզ քաղաքային վարչութիւնը, որ նոյն հայութիւնն է, Հաւատացած պիտի լինեն ամենքը, որ վրային, թէկուզ նա հանձար լինի, չի տրամանանայ զլիաւորութեան քաղաքային վարչութեան մէջ, Ազդիզ է, երբեմն քաղաքային վարչութեան մէջ պատահում են և վրաջիւր իրրեւ անդամներ, բայց նրանց ձայնը այնպէս է կորչում հայերի մեծամասնութեան մէջ, ինչպէս կաթիլը ձորձի մէջ... Ի հարկէ, հայերը ձեռք կը մեկնեն իրար, որա դէմ ոչինչ ասելիք չունենք, բայց միայն այն կը պահանջենք, որ քաղաքի վարչութիւնը մեզ նեղափակելու քայլեր չանէր:

Սրանից յետոյ հեղինակը պատմած ունի այն լուրը, թէ ինչպէս քաղաքի վարչութիւնը մի-մի ուրիշ հարկ է նշանակել մշակների վրայ, (որոնք համարեա վրաջիւր և իմերեկներ են) թէ ինչպէս կապալով է տուել այդ հարկը, թէ ինչպիսի անարդարութիւններ են տեղի ունենում այդ հարկի տալիս, թէ ինչպէս կայանաւորում են մեղաւորին և անմեղին և յաճախ երկրորդ անգամ վճարել են տալիս այդ հարկը:

«Մշակը» այս նամակը ընդունեց իրրեւ հայերի անպատուութիւն և նեղացում, որին պ. Ակակին պատասխանեց՝ «երեւում է, որ «Մշակը» ամբողջ ազգի տեղն է ընդունում քաղաքի այն հայերին, որոնց մենք անպատուեցինք. եթէ այսպէս է, երեւում է որ հայերը լաւ չեն հասկանում ազգութիւն ասած բանը և զարմանում ենք, որ որանից յետոյ ինչպէս է ասում մեզ՝ թէ որ տեղ է բարեկամութիւնը, միացած ոյժով յառաջագիւժութիւնը և այլն... «Մշակը» կոտորուել է, որ ինքն էլ իր կողմից անբաւական է քաղաքային վարչութիւնից և նրան համակրող հայերից, սա նշանակում է որ նա չի հաւանում նրանց վարմունքը, իսկ եթէ չի հաւանում, ինչու է պաշտպան կանգնում նրանց... Կրկնում ենք, որ այն հայերը, որոնց հետ տխրում ենք և ուրախանում և պատրաստ ենք և ապագայումն էլ մասնակից անել նրանց, Թիֆլիսի հայերից բոլորովին տարբեր ցեղից են և կը լինեն: Մենք նրանց մէջ չենք տեսնում իսկական հայ ցեղը: Պօէտը (իմա Ակակի) ամեն մի երեւոյթը ներկայացնում է իրան պարզ, լուսարանուած ամեն կողմից իր ամբողջ գէւերով, եթէ

առաջ պ. Ակակին սկզբունքով էր նայում երեւոյթին և եղբայրութիւն էր տեսնում և հիմա, երբ տեսաւ վրացիների նուատացունն, կտրեց իր բոլոր յարաբերութիւնները Թիֆլիսի բոլոր հայերի հետ:

Եկաւ 1878 թուի ընտրութիւնների օրը և «Դրօշբա»-ն առաջուայ նման խորհուրդ տուեց Թիֆլիսցիներին՝ օգտուեն անցած չորս տարուայ ձայնաւորներից և քաղաքային վարչութիւնից անբաւական լինելուց, աշխատեն ընտրել այնպիսի մարդկանց, որոնց սիրտը ջաւում է հասարակական գործունէութեան համար, (№ 254): Առաջին և երկրորդ կարգի ընտրութիւններից անբաւական լրագիրը, նոյն տեսակ խորհուրդ է տալիս երրորդ կարգի ընտրողներին, ազգայնութիւնն ի նկատի միք առնի, ասում է նա, այլ ընտրեցէք այնպիսիներին, որոնք կը մտածեն ձեր օգտի և բարեկեցութեան համար: Երրորդ կարգի ընտրութիւններն էլ չարդարային վրացիների յոյսը: Դեռ առաջ, ընտրութիւնների ժամանակ, պ. Ակակին հարց տուաւ հայոց լրագիրներին թէ՞ ի՞նչ կ'ասեն նրանք, եթէ Պետերբուրգում ձայնաւորներ ընտրուեն միայն գերմանացիներ, Վարչաւայում — միայն հրէաներ, իսկ Թիֆլիսում մի վրացի էլ չընտրուի: Սրա պատասխանը գտաւ միայն «Մշակի» խմբագիրը, որին իր կողմից պ. Ակակին պատասխանեց՝ նախ յիշում է այն, որ վրացիները հաւատ ընծայեցին և երիտասարդ հայերի կողմը բռնեցին, բայց երբ գործի անցան, թէպէտ նրանք սեւաւորին հարուստ հայերին, բայց նոյն վիճակի ենթարկեցին և վրացիներին: Յետոյ դառնում է ուղղակի պատասխանին և ասում՝ մենք համոզուած ենք, որ «Մշակի» պատասխանը չի կազմում ամբողջ հայ երիտասարդութեան կարծիքը, նա մանաւանդ որ այդ պատասխանը էգօիստական է, անարդար և անհեռատես: Պ. Ակակին դժգոհ է հայ լրագրից: Առաջ վաճառականների հայութիւնը ուրանում էիր, ասում է նա «Մշակին», այն ինչ հիմա աղաղակում ես, թէ դրանք են իսկական հայ ազգը, նրանք ոչ մի ընդհանուր բան, ասում ես դու, չը պիտի ունենան վրացիների հետ քաղաքում, քանի որ Թիֆլիսը այսօր հայերինն է...

Այսպիսի ոճը սովորական է այսօր հայ-վրացական յարաբերութիւնների մէջ: Կասի որեւէ հայ կամ վրացի մի խօսք միութեան մասին — նա մեզ դուր է գալիս և մենք դէպ այդ միութիւնն ենք ձգտում: Բայց հաւատ չունենք դէպի միմեանց և մեզ համար լաւ չենք պարզել, թէ ի՞նչի մէջ պէտք է կայանայ այդ միութիւնը: Երբեմն միութեան քարոզիչը այնպիսի բան է պահանջում դիմացինի կողմից, որ բնաւ չի տանում դէպի միութիւնը: Այս բանը ապացուցանում է էլի մի

անգամ որ մեր անհամաձայնութեան հարցը լուրջ երևոյթ է: «Դրոշմա» և «Մշակը» շատ մօտ էին իրար: Ս. Մեսխին համարեա բարեկամ էր Մշակի խմբագիր Արծրունու հետ, բայց երբ որ նրանց լրագիրները մեր միութեան համար ընդհարում էին իրար հետ, լինում էր այնպէս, որ իրանց պակասութիւններն էլ պաշապանում էին:

Վերեւ բերած պ. Ակակիի նամակը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Մենք մեր կողմից նրանց (արհեստաւորներին) զնահատում ենք և որչափ ձեր զոգած վաճառականին ենք տալով, նոյնչափ եւս սիրում ենք արհեստաւորին, ինչ ազգի էլ նա պատկանելիս լինի»: Այսօր ամեն մի նեղուած գիտում է ժողովրդին զանգատով Դէմօկրատիական ժամանակը յանախ դիմում էր ժողովրդին, բայց զրանով այնուամենայնիւ նա չը գոհացրաւ նրա ազգայնական ջանկութիւնը: Պարզ է, որ սրա պատճառը այն է, որ մեզանում արհեստաւորները և աշխատող դասակարգը դեռ եւս ոչ մի նկատելի ազդեցութիւն չունեն կեանքի վրայ: Թէպէտ երբէք չը պիտի մտածենք թէ որեւէ ժողովուրդը կը լինի ոչ ազգայնական: Որպէս զի մեզանում վերջ դրուի ազգայնական անհամաձայնութեան, սրա համար հարկաւոր են շատ ձեռնառու պայմաններ: Բայց որքան ղէմկրատական կը դառնայ մեր կեանքը, այնքան աւելի արգարութիւն կը մտցնուի այդ ազգայնական անհամաձայնութիւնների մէջ... 1883 թուի ընտրութիւններին «Դրոշմա» միայն մի յօդուած նուիրեց: Ս. Մեսխին այլ եւս կենդանի չէր: Եզրուածը տպուած է առաջին և երկրորդ կարգի ընտրութիւններից յետոյ, որոնց ժամանակ ընտրուեցան միայն 5 վրացի:

Առաջուց արդէն ունէին ժողովներ՝ կարդում ենք այս յօդուածում, ռուսէին խօսակցութիւններ, առաջուց քարոզում էին և կազմում յուցակներ: Մի քանիսները մինչեւ անգամ յոյց էին տալիս անկազմնապահութիւն և վրացիների մէջ էլ փնտռում էին ձայնաւորների համար թեկնածուներ: Յետոյ եկաւ քուէ տալու ժամանակը... (ընտրեցին 2 վրացի), այնպիսի կուսակցութիւնների բաժանուեցին, որ այլապէս չէր կարելի. սպասեցէք մինչեւ երկրորդ կարգի ընտրութիւնները... (ընտրեցին 3 վրացի): Այսպիսով 48 ձայնաւորից ընտրեցին միայն 5 վրացու, 6 ռուս և այլ ազգի Առաջիկայ կիրակին երրորդ կարգի ընտրութիւններն են, բայց չենք կարծում որ այն ժամանակ էլ 4—5 մարդուց աւելի ընտրին այլազգի: Ուշադրութեան արժանի է այս երևոյթը: Ուշիդ է վրացիները վրաստանի մայրաքաղաքում թուով քիչ են հայերից, բայց վրացի, ռուս եւ ուրիշ ազգի մարդկանց ու գումարեմբ հայե-

րից երբ ոչ աս, պակաս էլ չի լինի. եւ եթէ հայերը ընտրուած են աւելի մեծ թուով ձայնաւորներ սրա պատճառը այն է, որ նրանք ցենդ ունեն, միմեանց պահել գիտեն, ունեն կազմակերպութիւն և միասին են բոլոր հասարակական գործերում: Քաղաքի վրացիների շահերը պահանջում են որ լուսաւորուած, առաջաւոր և պատուական վրացիք էլ տեղ և մասնակցութիւն ունենան քաղաքային գործավարութեան մէջ: Այս պատճառով հարկաւոր է որ մենք էլ այնպէս վարուենք, ինչպէս որ վարուած են հայերը՝ ձեռք բերենք ցենդ և հարկաւոր դէպքում գործենք միասին եղբայրաբար, պահենք իրար: (ՃԻՐ. 1881 № 241):

Քաղաքային ինքնավարութիւնը բաւականին մեծ ծառայութիւն մատուցեց մեզ մեր ինքնաձայնաւորութեան գործում: Աւելի և աւելի ուշադրութիւն ենք դարձնում մեր թուլութեան, մեր պակասութիւնների վրայ: Ամեն մի պարտութիւն մեզ սթափեցնում է և չենք կարծում որ մի ուրիշ բան այնպէս նպաստ է մեր հասարակական աճման, ինչպէս քաղաքային ընտրութիւնների մրցումն: Վրացիք ամենից առաջ այստեղ, Թիֆլիսի ինքնավարութեան մէջ, ինչպէս հայելիում, տեսան իրանց յետամնայութիւնը, անհիմն լինելը, տեսան որ հայերը աւելի համերաշխութիւն են ցոյց տալիս քան վրացիները, թէպէտ ապրում են վրաստանում և վրացերէն էլ խօսում են: Վերեւ բերած յօդուածի մէջ ամենից աւելի ուշադրութեան արժանին այն է, որ այստեղ մենք առաջին անգամն ենք տեսնում վրացիների այն ցանկութիւնը որպէս զի միմեան ուրիշներին հետ ընդգէմ իրանց նախկին եղբայրակից հայերի, ինչ որ, ի հարկէ, երկու կողմի համար էլ պիտի համարել ցաւալի երեւոյթ: Պարզ է և այն որ սրա մէջ աւելի մեծ մեղք ունեն հայերը, քան վրացիները: Այսպէս կը վարուէին բոլորը: Այսպէս են վարուած նաեւ հայերը: Հայերը թուով շատ են Թիֆլիսում, աւելի շատ էլ կարողութիւն ունեն: Այս պատճառով էլ աւելի մեծ ոյժ ունեն ընտրութիւնների ժամանակ: Այս ոյժը նրանք ամբողջապէս իրանց օգտին ծառայեցրին և նայեցին վրացիների վրայ ոչ որպէս թոյլ եղբայրակիցների, այլ որպէս օտարների վրայ: Հայերը ընտրուած էին իւրայիններին և վրացիներին թողնում էին այնքան իրաւունքներ, որքան տուել է նրանց և օտերը: Ոչ բարոյական ոչ էլ պատմական իրաւունքը ի նկատի չի առնուել: Հայերը վարուած էին այնպէս, ինչպէս վարուած է ամեն մի սովորական մարդ, որը չի զեկավարուած իր կեանքի մէջ այս պատճառներով: Մեր բարոյական իրաւունքը այն է, որպէս զի մեզ տան այնքան ձայնաւոր, որքան կանք թուով Թիֆլիսում

(և ոչ այնքան ձայնաւոր, որքան կարողութիւն ունենք): Մեր պատմական իրաւունքը այն է, որ Թիֆլիսը մենք պատգամենք ենք արիւնով և ծառայութիւն ենք մատուցել թէ այս քաղաքին և թէ քաղաքացիներին: Մենք կարող ենք միշտ գիտնել հայերի բարոյականին, պահանջել արդարութիւն և ոչ միայն օրէնք, բայց դրանով, ի հարկէ, ոչինչ չենք օգտուի այսօր: Այսօր մեր ոյժը մեր բազմամարտ, անտեսականապէս ուժեղանալու մէջն է Թիֆլիսում: Այն ժամանակ հայերը կը յարգեն մեր իրաւունքները և մենք էլ անբաւական չենք լինի նրանցից *):

Հագիւ կը պատահի մեղանում մի այնպիսի հայ որ վրացերէն չիմանայ: Մեր հայերից մի քանիսը գիտեն վրացերէն, բայց չը գիտեն հայերէն: Այսպէս էր և այսպէս է այսօր էլ զիւղերում, այն ինչ քաղաքներում հիմա պատահում են այնպիսի հայեր, որոնք ամառում են գիտենալ վրացերէն լեզուն: Հայերի մէջ այսօր մեծ ազիտացիա կայ, օրպէս զի ամեն մի հայ անպատճառ գիտենայ մայրենի լեզու: Այս ազիտացիային բնականաբար հետեւում է բնակչիս ընդդէմ վրաց լեզուի, որը մինչև և վերջերս տիրապետող լեզուն էր հայերի մէջ:

Շատ ցանկալի է որ կովկասեան ազգութիւնները խմանան միմեանց լեզուները: Ասւ է որ հայերը գիտեն վրացերէն (պիտի գիտենանք մենք էլ և հայերէնը), բայց վատ է և պախարակելի որ վրացերէն լեզուի միջոցաւ հային մոռացնել տանք իր մայրենի լեզուն և աշխատենք նրան վրացիացնել: Ով այսպէս կը վարուի, նա ձեռք տուած կը լինի ազգային անկախութեան սկզբունքին և ով չի յարդում ուրիշին, նա չի կարող և իր համար պատիւ պահանջել ուրիշներից: Մենք ամառում ենք, երբ գողանում ենք մի որեւէ մասնաւոր մարդի ամենափոքր սեփականութիւնը և կամ սահմանափակում ենք նրա իրաւունքները, իսկ միթէ իրրեւ. ճշմարտութիւն պիտի ընդունենք և այն՝ եթէ խլենք որեւէ ազգի զաւակներին, սահմանափակենք նրա դործունէութեան ասպարէզը և կամ թուլացնենք: Միթէ պիտի յարգենք անձնական իրաւունքները, իսկ ազգային իրաւունքները չը յարգենք: Ոչ: Ազգային անձնամոխսկիութիւն պիտի մեր սրբութիւն սրբոյը լինի: Թող հայը խօսի վրացերէն, վրացին հայերէն և կամ այլ լեզուով, բայց թող այդ բանը իրրեւ. ղենք չը ծառայի նրանց այլասեռման: Չը նմանուենք Լուրդային այն բանում, ինչ որ վայրենի է և բռնի:

Դժբախտաբար «Դրօժբառի» մէջ կը հանդիպէք այնպիսի

*) «Տնորիս Պարցելի» № 1897.

15 օգոստոսի 1902 թ.

պրետենզիաների՝ թէ հայերը անպայման պիտի գիտենան վրացերէն և այս վրացերէն լեզուն վրացերէն սիրտ պիտի դնի նրանց մէջ, Լրագիրը համարեա նեղանում է որ հայերը վրացերէնի փոխարէն աշխատում են սովորել հայոց լեզուն: Ուղիղ է, այս բանը այսպէս պարզ չէ արտայայտուած, բայց զրկուածը պարզ ցոյց է տալիս այդ 1870 թ. № 14-ում արտատպած է «Կաւկասի» այն լուրը, որ Դուչէթի հայոց ուսումնարանում վրացերէն չեն սովորեցնում, թէպէտ երեխաների համար նա կազմում է մայրենի լեզու: Այս լուրին լրագիրը իր կողմից աւելացնում է. «Հայոց եկեղեցական ուսումնարաններում վրացերէնը չէ աւանդում ոչ մի տեղ և այնպէս է արտաքսուած այնտեղերից, որ կարծես թէ նա անխժած լինի: Այն ինչ այն բանին չեն մտիկ անում, թէ նա կեանքի մէջ հարկաւոր է թէ ոչ: 1873 (№ 31) Գորուց գրում են. «Գորու հայոց օրիորդաց ուսումնարանում վրացերէն բոլորովին չեն սովորեցնում, ժողովուրդը վրացերէնից զատ ոչինչ չի իմանում, ուրեմն սկզբնական կրթութիւնը երեխաներին տալիս են այն լեզուով, որով նա ինչի՞») — էլ չը գիտէ: Չը գիտենք, ուղիղն ասած, որ մեծ դեպուտատը կամ մի այլ ոք երկար որոնելուց յետոյ գտել է որ Գորու ընտանիքների (հայերի) մայրենի լեզուն հայերէնն է: Վրացերէնը որ սովորեցնելիս լինեն, այն ժամանակ վրացիք էլ կը յաճախեն ուսումնարան, «բայց էլ լինչպէս կ'ասեն, թէ մենք հայեր ենք, իսկ նրանք վրացիք»: — Մինչև անգամ Փութայիսից էլ են գրում անբաւական նամակներ հայերի վերաբերմամբ («Դր.» 1883 թ. № 155), որ այնտեղի հայ երեխաներին, որոնք միայն վրացերէն գիտեն, հայոց ուսումնարանում ուղղակի հայերէնով են սկսել աւանդել ուսումը: Դիմիտրի քահանայ Զանաշվիլի տխրութեամբ գրում է («Դր.» 1882 № 5), վրացիք շատ բարիք են արել հայերին, Դաւիթ Վերաշինողը մեծ օգնութիւն է հասցրել թուրքերից ոչնչացնուող հայերին. «այս բարիքի փոխարէն այսօր հայերի հոգեւոր կոնսիստորիան ասում է գործիչ հայերին, որ նրանք վրացերէն լեզուով չը խօսեն»:

Ի հարկէ, երբոր հայերի մէջ զարթնեց ազգային ինքնուձանաչութիւնը, սկսեցին զիմազրել վրաց լեզուին և շատ անգամ էլ չափազանցութեան մէջ ընկան: Հայ հոգեւորականութիւնը ցոյց տուաւ այս դէպքում մեծ չովինիստութիւն: Կը բերենք մի օրինակ: 1881 թուին Գորու մէջ վախճանուել է մի հայ և նրա թաղման ժամանակ մի հայ վրացերէն լեզուով դամբանական է խօսել (և ինչ պիտի անէր, եթէ ներկայ եղող-

*) Այս խօսքը այդպէս է գործածուած բնագրի մէջ:

Ներքև և Նոյն-իակ ինքը հայերէն չը գիտեն և այլ կերպ չէին կարող պատուել հանգուցեալին): Երբ այս լուրը հասաւ հայոց թեմական կոնսիստորիային, առ շատադոյ թուղթ գրեց Գորուզաւասապետին թէ հետազօտեցէք, ո՞վ տուեց այն անձնաւորութեան իրաւունք հայոց եկեղեցու մէջ վրացերէն դամբանական ասելու: (Դր. 1881 № 273): Այս լուր հաղորդող թղթակիցը աւելացնում է վերջում. «Եթէ հայ հոգեւորականութիւնը նեղանում է, որ վրաց քաղաքում (թէկուզ վրացի քաղաք էլ չը լինի) վրացի քաղաքացու համար ասեցին վրացերէն դամբանական ևս չեմ հաւատում, որ մինչև այդանգ հասած լինի այն ժողովուրդի հոգեւոր գասակարգը, որի համար վրացի ժողովուրդը բացել է իր սիրտը, իր տունը, ընդունել է իր հոգի վրայ և ազատել է թշնամուց հազար կերպ և պաշտպանել է սեփական արիւնով»:

Մենք սասցինք, որ բոլորովին բնական է հայերի բնակցիւմ ընդդէմ վրաց լեզուի, որ նրանց մոռացել տուաւ իրանց մայրենի լեզուն, բայց հետեւեալ լուրը այնուամենայնիւ շատ զարմանալի է, նամանաւնդ որ նա վերաբերում է առաջաւոր հայի դէմօկրատ ադ. Արծրունու կարծիքին: Ռեթունական թուականներին ամենքը մեծ յոյս ունէին բացուած տեսնելու Թիֆլիսի համալսարանը, ամեն օր սպասում էին նրա թոյաբուեւուն և «Մշակի» խմբագիր Արծրունին էլ հետեւեալ առաջարկութեամբ դիմեց սուսաց կառավարութեանը. «Ռուսաստանը մեծ նշանակութիւն ունի Արեւելքում: Ռուսիան աշխատում է որ Թուրքիայի և Պարսկաստանի հայերը նրա քաղաքական ազդեցութեան տակը լինեն... մեծ ազդեցութիւն կունենար Ռուսաստանը հայոց երիտասարդութեան վրայ և, Պօլսում, եթէ նա այնտեղ բացէր ուսումնարան: Մեր կարծիքը այն է, որ Ռուսիայի այս ոյժը և ազդեցութիւնը Պարսկաստանի և Թուրքիայի հայերի վրայ ևս առաւել կ'աւելանար, եթէ որ Թիֆլիսի համալսարանի մէջ ուսերէն և հայերէն լեզուներով դաստանգօճէին գիտութիւնները ուսանողներին (Դր. 1880 № 65): Դրօժեքան թէպէտ խոստացաւ ընթերցողներին յետոյ մանրամասն խօսել այս առարօրինակ առաջարկութեան մասին, բայց յետոյ ոչինչ չէ գրել դրա մասին:

Թիֆլիսի համալսարանի մէջ հայերէն լեզուով դասաւանդել — առ մի այնպիսի առաջարկութիւն է, որին չի համաձայնի ոչ մի վրացի, ինչ տեսակ միութեան էլ նա կողմնակից լինի: Հասկանալի է, որ այսպիսի պրեօնեզիաներով չենք պատրաստի միութեան շաւիղը:

Մեր և հայոց մէջ մինչև այսօր էլ վրաց կաթօլիկներին

հարցը վիճելի է։ Վրաց գրողների տեսակետից ոչ միայն գոյութիւն ունեն վրացի կաթօլիկներ, այլ և վրացի գրիգորիականներ։ Այն ինչ հայերը բողոքովին ուրանում են վրաց կաթօլիկութիւնը, ով կաթօլիկ է Կովկասում, նա հայ է, ասում են նրանք։ Այս երևույթի մասին 1876 թուին «Դրօքրա»ի (№ 20) առաջնորդողում կարգում ենք հետեւեալը. «Դրօքրա»ի № 17-ում տպած էր Ախալցխայից ուղարկած մի թղթակցութիւն, որից ընթերցողը կը իմանար, որ այն տեղացի մի տէրքերա *) աշխատում է բոլոր ոլորով հաւատացնել վրացի կաթօլիկներին, որ նրանք իսկական հայեր են և ոչ վրացիք։ Աշխատում է հայոց լեզուն տարածել այնպիսի վրացիների մէջ, որոնք իրանց կեանքում չեն եղել հայ և որոնք իրանք իրանց համարում են իսկական վրացի... Զարմանալի խառնաշփոթութիւն է տիրում մեզանում դաւանանքի և ժողովուրդի ազգութեան վերաբերմամբ. դաւանանք և ազգութիւնը մէկը մէկուրջ չեն կարողանում զանազանել։ «Ի հարկէ, շատ գովելի է, որ անհատը հաւատարիմ է իր ժողովրդին, աշխատում է իր հայրենակիցների թիւը չատացնել և ուժեղացնել։ Բայց այսպիսի անձնաւորութիւնը, երբէք չը պէտք է մոռանայ, որ իր ժողովրդի այսպիսի ուժեղանալը եւ բազմանալը չը պիտի տեսնուի ունենայ մի այլ ժողովրդի հաշուով **)...»

1880 թուին «Մշակ»ի և «Մեղու Հայաստանի» մէջ տեղի ունէր բանավիճակ ազգութեան վերաբերմամբ։ «Մշակ»ը մեծ նշանակութիւն էր տալիս լեզուին, օրինակ էր բերում մեզ որ մեր մայրենի լեզուն ոչ միայն ինքներս չենք մոռանում, այլ և ուրիշ տոհմերի մէջ տարածում ենք վրացերէնը, ինչպէս որ շատ հայ կաթօլիկներ սովորեցին վրացերէնը և այս պատճառով իրանք իրանց գլուխը համարում են վրացի։ «Մշակ»ը ասում էր, ամեն մի վրացի կաթօլիկը հայ էր, բայց վրացերէն լեզուն վրացիացիներից նրանց։ Սրա վրայ ոմն Մեսիս պատասխանեց հայոց լրագրին և ապացուցանում էր («Դր.» 1880 № 239—240). «Վրացի կաթօլիկները իսկական վրացիներ են, եթէ նրանք ընդունել են հայ անունը այդ նրա համար է՝ որ պահէին իրանց գլուխը օսմանցիներից։ Հային և հայ հաւատը չէր հալածում օսմանցիին, քանի որ հայերը թշնամի էին և մատնող յոյների, վրացիների, եւրոպացիների. հայերը ծառայում էին օսմանցիներին, պաշտօնեաներ էին» և այլն։ Ինչպէս որ վրացիք ցանկանում են վրաց լեզուի միջոցով ուժեղանալ հայոց հաշուով, նոյնպէս էլ

*) Այս բառը բնագրինն է։

**) Ընդգծումը յօդուածագրինն է (Նալամիի)։

Ե. Թ.

Ե. Թ.

հայերը կամենում էին իրանց ուժեղանալը վրացի կաթողիկոսների միջոցով: Սրա մէջն է արտայայտում փոխադարձ անփութահաւթիւն, թշնամութիւն, նախանձ, թէպէտ և քաղաքական միջոցին իր դուրսը կարծում է մի մեծ բան, իսկ հային ընդունում՝ իրրեւ պատիկ և փչացած արարած, փոխադարձաբար հայն էլ հպարտութեամբ է նայում վրացուն և վրաստանը մեծ Արմենիայի մօտ ուխնչ է համարւում: Համարեա թէ վրացուն դուր է գալիս հայի կորուստը և բնդհակառակը: Այս երկու ազգութիւնը այսօրան ժամանակ է ապրում են հարեւանօրէն, բայց էլի միմեանց առաջ չեն բաց արել միմեանց սրտեր: Անկեղծութիւնը և միութիւնը առաջ աւելի չաւ էր, իսկ այժմ չի:

Հայը գրում է Թէլուից՝ աշխտեղի հայերը առանձնացած կեանք են վարում: (Վր.՝ 1880 № 149) ևսն է զանգատում և մի թէլուեցի թղթակից (1882 № 118), որ հայերը առանձնակի են աշխատում. միմեանց այսօր վրացիք և հայերը իրար ճամարիտ և զրայրների պէս էին սիրում և եթէ հիմա ձեռնտու էր այս միութեան խախտումն, թող աշխատի որս համար և վերջը կը երեւայ թէ ով կը վնասուի:

Կարելի է յիշել և այն փաստը, որ հայերը բացի քաղաքային ինքնավարութիւնից ուրիշ հասարակական հաստատութիւնների մէջն էլ սկսեցին այլազգիներից առանձնանալ: Վերջերան մասնաւորոյ է անում (1880 թ. № 68)՝ որ «Փոխադարձ վարկի» բանկի վարչութիւնը կարծես աշխատում է մերժել բացի հայերից, միւս բոլոր այլազգի ժողովուրդների անդամակցութիւնը և նրանց հետ գործ բռնելը: Մեզ յայտնի է, մի քանի օրինակներ, երբ վրացիներին չընդունեցին, թէպէտ նրանք և լաւ առուտուր ունեն և անուն ու վարկ, գրում է լրագիրը: Այսպիսի օրինակները յետոյ աւելի շատացան երկու կողմից:

(կը օտարւնակուի)